

В. І. Мозговий – кандидат філологічних наук, професор кафедри менеджменту і господарського права Донецького національного технічного університету;
Л. Г. Вергазова – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри менеджменту і господарського права Донецького національного технічного університету

Переклад і специфіка функціонування термінологічної лексики у споріднених мовах

Роботу виконано на кафедрі менеджменту і господарського права ДНТУ

У статті розглянуто співвідношення інтернаціонального й національного при функціонуванні термінологічної лексики в умовах співіснування варіантів у споріднених мовах і запропоновано методику її перекладу, спрямовану на подолання небажаної двозначності й метафоричності.

Ключові слова: українська терміносистема, зовнішні тенденції і національний узус, методика перекладу.

Мозговой В. И., Вергазова Л. Г. Перевод и специфика функционирования терминологической лексики в близкородственных языках. В статье рассматривается соотношение интернационального и национального при функционировании терминологической лексики в условиях её вариативности в родственных языках и предлагается методика перевода, направленная на преодоление нежелательной многозначности и метафоричности.

Ключевые слова: украинская терминсистема, внешние тенденции и национальный узус, методика перевода.

Mozgovoy V. I., Vergazova L. G. Translation and Specifics of Functioning of Terminological Lexicon in Relative Languages. Authors of the article consider interrelations between international and national with functioning of terminological lexicon taking to the account that there are different variants in relative languages. There is also a proposal of methods of translation, which is meant to overcome undesirable ambiguity and metaphoricalness.

Key words: Ukrainian system of terms, foreign tendencies and national usage, methods of translation.

Постановка наукової проблеми та її значення. Той, хто хоч раз працював над перекладом, знає, що його в повному розумінні цього слова не існує. “Переклад” можна застосовувати хіба що для роботи з “первинними” словами, які мають цілком конкретне значення: *мати, батько, рука, стіл* тощо. Як тільки вони набувають метафоричного, художньо-образного або національно-конотативного забарвлення, ми маємо справу не з прямим перекладом, для якого достатньо знати іншу мову, а з мистецтвом адекватної передачі національно-мовної картини світу іншою національною мовою як способом вираження філософії і психології конкретним народом (див. про це більш докладно: [1–3]). Варіанти в цьому випадку можуть бути різнобарвними і непередбаченими. Вони здебільшого залежатимуть від принципової позиції перекладача: якщо він уважає за доцільне максимально передати “національний дух” оригіналу, його витвір буде тяжіти до перекладу, якщо ж він прихильник перенесення художньо-образного бачення світу на інший соціокультурний ґрунт, читач побачить перед собою новий твір в авторському виконанні. Відчуття межі, за якою слово починає “жити” в іншій авторській інтерпретації, стає чи не найголовнішою проблемою теорії і практики перекладу. Особливої ваги пошук цієї межі набуває під час роботи з термінами у професійному контексті, де бажання авторів продемонструвати “національні витoki” перетворюють їх у звичайні емоційно й метафорично забарвлені слова і позбавляють цим однозначного розуміння змісту спеціального поняття якомога більшою кількістю комунікантів.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. На перший погляд, проблема руйнування метафоричності й набуття адекватної зрозумілості термінів при їхньому функціонуванні у споріднених мовах вирішується двома простими способами: через прямий переклад або через збереження первинної форми “запозиченого терміна”. Однак це тільки на перший погляд. У реальності залежно від індивідуальних уподобань, пов’язаних із політичною “модою”, перекладачі абсолютизують один із цих способів, додаючи до терміна нетипових авторських конотаций. Згадайте хоча б сучасну історію “рекомендованого вживання» тільки українських варіантів термінів, перенесених із розмовної, у тому числі з діалектної або історичної стихії на науковий

грунт (автомобіль – автівка, аеропорт – летовище, вертикальний – прямовисний, вертоліт – гвинтокрил, вокзал – двірець, вузи – виші, горизонтальний – поземний, дифтонг – двозвук, дівчина – юнка, екватор – рівноденник, елемент – первень, клімат – підсоння, масштаб – мерило, меридіан – південник, начальник – очільник, перепідготовка – перевишкіл, процент – відсоток, телефонна трубка – слухавка, фабрика – робітня, фотокартка – світлина тощо), або з рекомендаціями протилежного напрямку, спрямованими на “збереження” його іншомовного походження (у наголосі, вимові, граматиці, лексиці тощо) навіть у випадку традиційно узвичасних: не *вертоліт*, *євро*, *карта*, *кафедра*, *міліціонер*, а *гелікоптер*, *євро*, *мапа*, *катедра*, *міліціант* тощо (див. про це в монографії О. Пономаріва “Культура слова: Мовностилістичні поради” [4]).

Проте якщо дотримуватися наукового підходу до проблеми функціонування термінів у професійному контексті з їхнім прагненням до однозначності, інтернаціоналізації (або збереження варіантів, якими володіє більшість), відсутності емоційності, то слід визнати недоцільність абсолютизації і першого, і другого мотивів. У реальній практиці ділового, наукового й публіцистичного стилів у межах ЗМІ з пропагандою кращих зразків літературної мови беззаперечно дотримання і перших, і других рекомендацій лише спотворюють спілкування і не сприяють адекватному діалогу. Специфічний статус термінологічної лексики порівняно зі звичайними словами вимагає і специфічної методики роботи з нею під час перекладу текстів ділового й наукового спрямування:

1. Відповідності загальносвітовим тенденціям, спрямованим на максимальну зрозумілість термінології різномовними професіоналами. Музиканти, артисти балету, медики, військові, аграрії, інші мають розуміти один одного, незважаючи на різне мовне оточення. Ось чому тенденція до перетворення спеціальної лексики в інтернаціоналізми за умов руйнування міжнаціональних бар’єрів постійно підсилюється. І ось чому будь-яке відсторонення від загальноцивілізаційних процесів через штучне вироблення власномовної термінології вириває конкретний соціум зі світового контексту і не сприяє розвитку держави. Із цих міркувань за наявності двох або більше термінологічних дублетів перевагу слід віддавати інтернаціональному варіантові, якщо він увійшов до загального вжитку (*автомобіль*, а не *автівка*; *аеропорт*, а не *летовище*; *вертикальний*, а не *прямовисний*; *горизонтальний*, а не *поземний*; *дифтонг*, а не *двозвук*; *екватор*, а не *рівноденник*; *елемент*, а не *первень*; *клімат*, а не *підсоння*; *масштаб*, а не *мерило*; *процент*, а не *відсоток*; *телефонна трубка*, а не *слухавка*; *фабрика*, а не *робітня*; *фотокартка*, а не *світлина* тощо) і українському (загальнослов’янському), якщо він став історично узвичасним і не має метафоричного або емоційного забарвлення: *вертоліт*, а не *гелікоптер* чи *гвинтокрил*; *вокзал*, а не *двірець*; *вузи*, а не *виші* (тим більше, що в цьому випадку *вузи* – не російська аббревіатура, а звичайне українське слово, за допомогою якого утворюються нові слова: *вузівський підручник*, *довузівська підготовка* та ін.); *дівчина*, а не *юнка*; *зарплата*, а не *зарплатня*; *листопад*, а не *листяний опад*; *начальник*, а не *очільник*; *перепідготовка*, а не *перевишкіл* тощо. У цьому ж контексті в діловому й науковому стилях велика роль має належати книжним словам, термінологічній лексиці й зводиться нанівець уживання професіоналізмів типу *збити докупи рахунок*, *проголосувати питання*, які мають незвичні значення або форми. Такий методичний підхід зумовлений самою природою термінів, які створювалися і створюються для адекватності розуміння професійного діалогу між спеціалістами різних напрямів, регіонів і країн у процесі спільної наукової або виробничої діяльності. Національна специфіка має підкреслюватися не “новоязом”, який потребує “розшифрування” в іншому мовному контексті, а літературною обробкою запозичених фонетико-граматичних форм рідною (у нашому випадку українською) мовою. Останнє зумовлює дотримання другого методичного принципу.

2. Відповідності перекладу внутрішнім тенденціям розвитку мови, які не повинні суперечити лексичним, фонетичним і граматичним нормам української мови (в іншому випадку термін перестав існувати як такий, утрачаючи свою ясність і точність) та передбачати:

А. Правильну передачу звуків [і, и, е] у словах слов’янського і західноєвропейського походження (у цих випадках слід згадати про історичне чергування [о], [е] з [і] у відкритому / закритому складі, про так зване “правило дев’ятки” або правила передачі [е]): *інжиніринг*, *маркетинг*, *кальцій*, *стартова доріжка* (але: *стежка в лісі*);

Б. Обізнаність зі специфічними суфіксами української мови: **-ення** (здійснення), **-ання** (визнання), **-ість** (зайнятість), **-іння** (творіння), **-ство**, **-цтво** (сумісництво), **-ова-**, **-ува-** (виконувати), **-юва-** (моделювати), **-ння** (знання), **-ття** (прийняття), **-учи-** (враховуючи), **-ачи-** (дивлячись), **-ен-** (зроблений для форм доконаного виду, але який робить, а не роблячий; що мешкає, а не мешкаючий для форм недоконаного виду) та ін.

В. Наявність в українській мові граматичної синонімії, яка, зокрема, фіксується:

а) в іменниках чоловічого роду другої відміни однини, де, на відміну від російської мови, можливим є закінчення **-а (-я)** і **-у (-ю)**. Так, закінченням **-а** оформлюються, як правило, конкретні предмети, на які можна показати (*Івана, документа, кабінета, наукового терміна, м'якого знака*), точкові географічні об'єкти (*Києва, Житомира, Нью-Йорка*) або поняття, що асоціюються з точним визначенням розміру, ваги, терміну тощо (*метра, гектара, вівторка, місяця листопада*), а закінченням **-у** – опозиційні до граматичної форми **-а** явища або узагальнення типу *маркетингу, болю, комітету, Кабінету Міністрів, яру, пора листопаду, договального терміну, знаку божого, океану, Дунаю, Кривбасу, району* (крім випадків, коли наголос падає на закінчення: *Дніпр`а, Діңц`я, Дністр`а, Іртиш`а, мост`а* (й м`осту), *плот`а* (й пл`оту), *вівс`а, ліск`а, ставк`а, ярк`а, гопак`а, ривк`а, стрібк`а, стусан`а* тощо);

б) при вживанні прийменників **по** (він в українській мові вимагає тільки місцевого відмінка і вживається у прямому значенні напрямку руху: рос. *по улицам* – укр. *по вулицях*, але: рос. *идти по берегу, пересылают по почте* – укр. *йти берегом, пересилати поштою* тощо), **до, на, протягом, завдовжки, за** (рос. *в школе, к столу, на родном языке, на протяжении двух дней, в его адрес, в три метра, в двух словах, в двух шагах* – укр. *до школи, до вікна, рідною мовою, протягом двох днів, на його адресу, завдовжки три метри, двома словами, за два кроки*), **біля, у, в** (рос. *у окна, в Киеве, в Одессе* – укр. *біля вікна, у Києві, в Одесі*), **при** (рос. *при лампе, при жизни* – укр. *при лампі, але за життя*), **через, залежно від, згідно з, відповідно до** (рос. *из-за неосторожности, из-за условий, согласно приказу* – укр. *через необережність, залежно від умов, згідно з наказом, відповідно до наказу*) і сполучника **і (й)** – *Іван і Петро, Петро й Іван* (**і, й** – фонетичні варіанти єднального сполучника, які не слід плутати з єднально-протиставним сполучником *та: небо та земля*);

в) при вживанні варіанта **-ові** в давальному відмінку іменників чоловічого роду на позначення фізичної або юридичної особи для уникнення збігу з родовим відмінком (*деканові факультету, а не декану факультету*) або стилістичного розмежування слів (*Тарасові Шевченку*);

г) при вживанні орудного відмінка після слова *завідуючий* як форма, що свідчить про “нижчу посаду” – завідування конкретними предметами, знаряддями праці (*завідуючий відділом взуття, завідуючий складом*), і родового відмінка після слова *завідувач* (*завідувач кафедри, завідувач загального відділу*), бо йдеться про “вищу посаду” – керівництво напрямом діяльності і народження певних ідей (і тоді логічним є вживання складноскорочень у формах *завкафедри, заввідділу*, а не *зав. кафедри, зав. відділу*);

г) при вживанні словосполучень типу *керуючий справами* (“посада”), *генеруючий пристрій* (“генератор”), *ведучий концерт* (“конферансьє”), які мають значення предметності та вживаються як суто термінологічні, і підрядних речень, якщо йдеться про дію або процес: *той, що керує процесом...; той, що генерує ідеї...; співробітник, що мешкає за адресою...* тощо, а не *керуючий процесом, генеруючий ідеї* або *мешкаючий за адресою*, як у російській мові (порівняйте: *руководящий процессом, генерирующий идеи, проживающий по адресу*).

Г. Підвищену синонімічність і різнобарвність української лексики (порівняно з російською багатозначністю), яка здатна передавати найтонші нюанси значень із використанням найрізноманітніших синонімів, омонімів і паронімів. Ось деякі з них.

Варіанти синонімів:

- рос. *я считаю, что...*, *считает до ста* – укр. *я вважаю, що...* (позиція), *рахувати до ста* (підрахунок);
- рос. *внесите в личное дело, это мое личное дело* – укр. *внесіть до особової справи* (документ), *це моя особиста справа* (вчинок);
- рос. *общественная организация, общественный строй* – укр. *громадська організація* (партія як частина суспільства), *суспільний лад* (принцип побудови всього суспільства);
- рос. *способность к чему-либо, умственная способность, покупательная способность* – укр. *обороздатність* (реальна можливість), *купівельна спроможність* (потенційна можливість), *розумова здібність* (показник таланту);
- рос. *технические средства, денежные средства, средство труда* – укр. *технічні засоби* (обладнання), *кошти* (фінанси), *знаряддя праці* (предмети), *спосіб праці* (економічний термін);
- рос. *лицо человека, юридическое лицо* – укр. *обличчя людини* (частина людини), *юридична особа* (учасник юридичного процесу); рос. *высшее образование, образование причастий* – укр. *вища освіта* (ступінь освіченості), *утворення дієприкметників* (процес);

- рос. *решить задачу, задача государства* – укр. *розв'язати задачу* (математичну), *завдання держави* (вирішення проблеми);
- рос. *в качестве преподавателя, дело в качестве продукции* – укр. *як викладач, справа у якості продукції* тощо.

Варіанти омонімів:

- *на минулій неділі ми обговорювали це питання* (треба *на минулому тижні*);
- *слідуюче, любе питання* (треба *наступне, будь-яке*);
- *міжнародні відношення, відношення між людьми, відношення до справи, має стосунок до класу імен* замість *міжнародні відносини, стосунки між людьми, ставлення до справи, має відношення до класу імен*;
- *сварка* замість *зварювання* (*сварка* перекладається російською мовою як *ссора*);
- *область виробництва, науки* замість *галузь, сфера*;
- *об'єм виробництва* замість *обсяг* (термін *об'єм* уживається як фізична величина);
- *управління колективом* замість *керівництво* (але *управління держадміністрації*);
- *учбовий автомобіль і учбовий заклад* замість *навчальний заклад*;
- *суспільне підприємство* замість *спільне* (*суспільний* перекладається як *общественный*);
- *в ув'язненні я прийшов до висновку* замість *наприкінці ув'язнення*;
- *проспект Звільнення Донбасу* замість *визволення* тощо.

Варіанти паронімів:

- *місцеві (міські) органи влади*, хоча *міський* перекладається російською мовою як *городской*.

Природа цих особливостей полягає в тому, що українська мова в процесі свого розвитку контактувала з багатьма європейськими мовами і культурами, вбираючи своєрідність їхньої лексики і водночас зберігаючи власні варіанти, які стали основою для розгалуженої лексико-семантичної системи: *фах – спеціальність* (за *фахом я лікар, за спеціальністю – терапевт*), *крапка – точка* (*поставити крапку, точка зору*), *лук – цибуля* (*стріляти з лука, цибуля до страви*), *брак – шлюб* (*брак у роботі, вступити до шлюбу*), *ціль – мета* (*влучити в ціль, мета дисертації*), *процент – відсоток*, *гелікоптер – вертоліт*, *перукарня – цирульня* та ін. Слова *фах, крапка, цибуля, брак, місто, мета, процент, гелікоптер, цирульня, олівець, кома, страйк, позитивний, негативний* прийшли з латинської, грецької, польської, німецької, італійської та інших мов, проте традиційні терміни типу *кут, розчин* залишаються українськими, яких значно більше, ніж у російській мові. Ось чому залежність від контексту примушує критично оцінювати прямий комп'ютерний переклад і хаотичний вибір потрібного слова із російсько-українського словника.

3. Дотримання норм національно-узвального вжитку. Перекладаючи терміни, навряд чи доцільним є вживання в діловому і науковому контекстах “модних” або “поновлених” форм типу *інші, катедра, авторка, прем'єрка, відповідальности, рівноправности, нарід, продуцент, кляса, бльок, ініціатива* тощо, оскільки вони вписалися в сучасний мовно-історичний контекст і стали узвичаєними у формах *інші, кафедра, автор, прем'єр, відповідальности, рівноправности, народ, продукт, клас, блок, ініціатива*. Ось чому перевагу слід віддавати саме їм, тому що варіативність у цих випадках руйнує основу професійного спілкування і призводить до небажаної соціальної напруженості – норми меншості, так званої “національної еліти”, примушують користуватися ними більшістю, яку кваліфікують як “національно несвідому”.

Висновки й перспективи подальших розвідок. Звичайно, зазначена методична “тріада” може бути доповненою, але будь-які доповнення не мають права змінювати методологію поведінки зі словами, які уособлюють у собі предметний світ науки, офіційну сферу ділових відносин, конкретні поняття або конкретного власника з відповідною інформацією про цілком конкретний об'єкт.

Поширене варіювання при адекватному вживанні основних і переносних значень слів піднімає українську мову до рівня найрозвиненіших мов світу. Проте водночас невміле користування лексичною скарбницею при неправильному розумінні значень, стилістичних і граматичних відмінностей російської й української мов звужує можливості останньої і перетворює процес спілкування у слабковмотивований мовленнєвий потік із великою кількістю двозначностей, відмінностей і семантичних парадоксів. Ось чому в сучасній ситуації розмитості вживань нагальною потребою для українського суспільства є обговорення принципів перекладу і створення єдиних норм для передачі термінологічної лексики у професійному контексті.

Література

1. Мозговий В. І. Проблеми адекватності перекладу у зв'язку із сучасним статусом мов в Україні / В. І. Мозговий // Вісн. Сум. держ. ун-ту. – 2007. – Т. 2 (3), № 1. – С. 135–140. – (Сер. “Філологічні науки”).
2. Мозговий В. І. Російсько-український словник труднощів перекладу в контексті сьогодення / В. І. Мозговий // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 772. – Вип. 51. – С. 30–33. (Сер. “Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов”).
3. Мозговой В. И. Русская культура в украинском языковом контексте: политика и реальность / В. И. Мозговой // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. – 2010. – № 3. – С. 13–18. – (Сер. “Русский язык и иностранные языки и методика их преподавания”).
4. Пономарів О. Культура слова : Мовностилістичні поради : навч. посіб. / Олександр Пономарів. – 3-тє вид., стереотип. – К. : Либідь, 2008. – 240 с.

Статтю подано до редколегії
24.03.2011 р.